

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2024.5>*З. А. Іванцова**доктор філософії, доцент кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0001-7110-5967*

СИСТЕМА КОЛЕКТИВНОГО ОСКАРЖЕННЯ ЗА ЄВРОПЕЙСЬКОЮ СОЦІАЛЬНОЮ ХАРТІЄЮ, ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню системи колективного оскарження за Європейською соціальною хартією та її перспективи для України, з особливим акцентом на конституційно-правові аспекти захисту соціальних прав. Особлива увага у даному дослідженні адресована значенню соціальних прав у забезпеченні соціальної справедливості, формуванні громадянського суспільства та розвитку демократичної правової держави. Автором проаналізовано соціальні права як одну з основних категорій конституційного права, підкреслюючи їх роль у забезпеченні гідності людини та гармонійного функціонування суспільства.

Особливе місце в дослідженні приділено аналізу Європейської соціальної хартії як ключового міжнародного документа, спрямованого на соціальний захист, економічні та культурні права. Автор порівнює вплив Європейської соціальної хартії із Європейською конвенцією з прав людини, вказуючи на менший рівень її впливовості через вибіркочку ратифікацію положення країнами-членами Ради Європи. У статті підкреслюється значення Додаткового протоколу 1995 року до Європейської соціальної хартії, який впроваджує систему колективного оскарження. Вказано, що такий механізм суттєво забезпечує ефективність Європейської соціальної хартії, дозволяючи профспілкам і неурядовим організаціям подавати колективні скарги щодо системних порушень соціальних прав.

Стаття детально розглядає перспективи і переваги ратифікації Протоколу 1995 року Україною. Зазначено, що його імплементація могла б стати важливим кроком для вдосконалення національної системи захисту прав людини, особливо в умовах сучасних викликів, таких як воєнний стан і повоєнне відновлення. У роботі підкреслюється, що ратифікація Протоколу 1995 року сприятиме підвищенню рівня соціальної справедливості та ефективності конституційного захисту прав громадян України, створюючи додаткові гарантії для соціальних груп.

Також акцентована увага на взаємозв'язок між міжнародними стандартами соціальних прав та їх національною імплементацією, розглядаючи таке питання як частину конституційно-правового регулювання. Робиться висновок, що система колективного оскарження може стати дієвим інструментом для усунення системних порушень і забезпечення сталого розвитку соціально орієнтованої правової держави.

Ключові слова: права людини, правова держава, захист соціальних прав, Рада Європи, демократичне врядування.

Ivantsova Z. A. THE SYSTEM OF COLLECTIVE COMPLAINTS UNDER THE EUROPEAN SOCIAL CHARTER: PERSPECTIVES FOR UKRAINE

The article explores the system of collective complaints under the European Social Charter and its prospects for Ukraine, with a particular focus on the constitutional and legal aspects of protecting social rights. Special attention in this study is devoted to the significance of social rights in ensuring social justice, fostering civil society, and promoting the development of a democratic legal state. The author analyzes social rights as one of the fundamental categories of constitutional law, emphasizing their role in safeguarding human dignity and the harmonious functioning of society.

A key part of the study focuses on the European Social Charter as a crucial international instrument aimed at protecting social, economic, and cultural rights. The author compares the impact of the European Social Charter with that of the European Convention on Human Rights, noting the lesser influence of the former due to the selective ratification of its provisions by member states of the Council of Europe. The article highlights the significance of the 1995 Additional Protocol to the European Social Charter, which introduces the system of collective complaints. It is noted that this mechanism significantly enhances the effectiveness of the Charter by enabling trade unions and non-governmental organizations to file collective complaints regarding systemic violations of social rights.

The article thoroughly examines the prospects and benefits of Ukraine ratifying the 1995 Protocol. It is noted that its implementation could become an important step toward improving the national system for protecting human rights, especially in the face of contemporary challenges such as martial law and post-war recovery. The study emphasizes that ratification of the 1995 Protocol would promote higher levels of social justice and more effective constitutional protection of the rights of Ukrainian citizens, creating additional guarantees for social groups.

Attention is also drawn to the interplay between international standards for social rights and their national implementation, considering this issue as part of constitutional and legal regulation. The conclusion is made that the system of collective complaints could serve as an effective tool for addressing systemic violations and ensuring the sustainable development of a socially oriented legal state.

Key words: human rights, rule of law, protection of social rights, Council of Europe, democratic governance.

Постановка проблеми пов'язана з необхідністю вдосконалення механізмів захисту соціальних прав людини в Україні, які часто порушуються на рівні цілих соціальних груп. Європейська соціальна хартія, хоч і є важливим міжнародним інструментом, однак має обмежену ефективність

через вибіркочку ратифікацію її положень. Введення системи колективного оскарження Протоколом 1995 року створює можливість для профспілок і неурядових організацій подавати скарги щодо системних порушень, що може суттєво посилити захист соціальних прав.

Саме тому ратифікація Протоколу 1995 року Україною є важливим кроком для зміцнення конституційного захисту соціальних прав і інтеграції в європейський правовий простір. Однак відсутність політичного рішення щодо ратифікації уповільнює реалізацію цього механізму, що є критично важливим в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення. Система колективного оскарження може стати дієвим засобом швидкого реагування на порушення і забезпечення соціальної справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростаючий інтерес науковців до проблематики соціальних прав у контексті конституційного права. Водночас, дане питання залишається недостатньо розробленим у національній правовій літературі, відповідно досліджено праці зарубіжних вчених (таких, як О. Дьорр, В. Варнек, С. Клауверт, М. Монако, В. Мілітару, І. Шоман та ін.), використано нормативні документи та відомості з офіційного сайту Ради Європи, проаналізовано вітчизняне законодавство.

Метою статті є аналіз системи колективного оскарження за Європейською соціальною хартією як ефективного механізму захисту прав другого покоління, а також визначення її перспектив для України; обґрунтувати значення таких прав як ключового елемента конституційно-правового порядку; підкреслити необхідність ратифікації Протоколу 1995 року, який запроваджує систему колективного оскарження, та розкрити потенційні переваги його імплементації в умовах сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу. З точки зору конституційного права, соціальні права є важливим елементом соціальної справедливості в демократичній державі. Вони забезпечують не тільки основи гідного життя для громадян, але й формують структуру громадянського суспільства, у якій права окремих осіб і колективів мають відповідні механізми захисту.

Конституція України закріплює ряд прав другого покоління, тим не менш враховуючи перевагу норм міжнародного права над нормами національного (про що свідчить ст. 9 Конституції України) доцільними є всебічне дослідження положень міжнародного права, зокрема права Ради Європи в цій частині.

Одним із важливих інструментів у сфері забезпечення соціальних, економічних та культурних прав людини виступає Європейська соціальна хартія (далі – Хартія). Попри це, її вплив та застосування значно поступаються Європейській конвенції з прав людини (далі – Конвенція). Особливе значення в контексті підвищення ефективності Хартії має Додатковий протокол до Хартії, який передбачає систему колективного оскарження (далі – Протокол), адже він вводить систему колективного оскарження, здатну посилити захист соціальних прав на

міжнародному рівні. Ратифікація цього протоколу Україною може стати значущим інструментом у вирішенні низки соціальних проблем, особливо в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення. Відповідно дана стаття присвячена аналізу переваг та перспектив впровадження такого механізму захисту прав людини у правову систему України, а також його значення для громадянського суспільства та міжнародного співробітництва.

Актуальність досліджуваної тематики посилюється тим, що в умовах сучасних викликів, спричинених введенням правового режиму воєнного стану, Україна стикається з потребою забезпечення належного рівня захисту соціальних прав не у якомусь конкретному випадку (що також є важливим і має ряд інших механізмів їх захисту), а через створення дієвого інструменту, який дозволить захищати права одразу цілих колективів чи соціальних груп, охоплюючи системні проблеми та сприяючи формуванню високих стандартів соціальної справедливості. Саме Протокол пропонує такий унікальний механізм колективного оскарження, що дозволяє ефективно реагувати на системні порушення прав людини. Тобто, Протокол має певний потенціал у доповненні існуючих механізмів захисту соціальних прав, розширивши вплив на колективні та системні проблеми.

Хартія порівняно з Конвенцією є менш помітною і застосовною адже її ратифікація не є обов'язковою умовою для членства в Раді Європи, як то вказано у Резолюції 1031 (1994) згідно п. 9 якої «приєднання до Ради Європи має відбуватися разом із приєднанням до Європейської конвенції з прав людини» [1]. Так, «держави, які ратифікують Соціальну хартію, повинні взяти на себе зобов'язання визнавати принаймні десять із дев'ятнадцяти статей Хартії» [2], що свідчить про більшу автономію держави у визначенні своїх зобов'язань. Зазначена вибіркова ратифікація є однією із причин чому Хартія не ратифікована всіма членами Ради Європи.

Факт того, що Хартія порівняно із Конвенцією залишається більш слабким інструментом у сфері захисту прав людини обумовлений ще й рядом інших причин, одними з яких є відсутність можливості звернення до судового органу подібного до Європейського суду з прав людини й можливість приєднання не до всіх пунктів Хартії (tailored system) при її ратифікації.

Змінити вказану ситуацію підвищивши значення й ефективність Хартії мало б прийняття у 1995 році Протоколу [3], а також її оновлення та адаптація у 1996 році «з метою врахування, зокрема, основних соціальних перетворень, які відбулися після прийняття її тексту» [4]. Переглянута версія Хартії 1996 року в основному базується на матеріальному змісті Хартії 1961 року [5] з урахуванням Додаткового протоколу 1988 року

[6] та модернізує існуючі права й закріплює ряд нових (зокрема ряд професійних прав, соціальний захист осіб похилого віку, безкоштовну початкову і середню освіту та ін.). Незважаючи на наявність Хартії 1996 року, попередня її редакція 1961 року діє паралельно, утворюючи подвійну систему, але поступово замінюючись новою.

Конституційні основи правового захисту громадян передбачають можливість звернення до міжнародних органів, однак Україна обмежує використання цього механізму через відсутність ратифікації Протоколу. Так, у вересні 2006 року Верховна рада України ратифікувала Хартію 1996 року, при цьому уникнувши ратифікації Протоколу. Однак, ратифікація протоколу має вирішальне значення, адже вона відкриває для профспілкових організацій додаткові можливості забезпечити кращий юридичний та фактичний захист прав працівників і профспілок. Наприклад, як тільки держава-член ратифікує цей додатковий протокол, профспілки у відповідній країні автоматично отримують право подавати скарги в рамках цього механізму.

За таких обставин, з метою визначення переваг вищевказаного механізму та відповідних перспектив для України необхідним є наступне дослідження його змісту.

Станом на грудень 2024 року 16 держав ратифікували Протокол, а саме: Бельгія, Болгарія, Франція, Фінляндія, Греція, Ірландія, Італія, Хорватія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Швеція, Словенія, Іспанія, Чехія та Кіпр. Також 4 держави підписали Протокол без ратифікації (Данія, Австрія, Словацька Республіка та Угорщина). Поточний статус підписів та ратифікацій Протоколу постійно оновлюється на офіційному веб-сайті Ради Європи у розділі «підписання та стан ратифікації Договору 158» [7].

Згідно з п.п. а–с) ст. 1 Протоколу правом подавати скарги у зв'язку із незадовільним застосуванням Хартії наділені: «міжнародні організації роботодавців і профспілок, згадані у пункті 2 статті 27 її; інші неурядові організації, які мають консультативний статус при Раді Європи і які включені у список, складений з цією метою Урядовим комітетом; представницькі національні організації роботодавців і профспілок, що знаходяться під юрисдикцією Договірної Сторони, на яку вони подали скаргу» [8].

Отже, система колективного оскарження виключає можливість подання індивідуальних скарг, що суттєво відрізняє дану процедуру від інших існуючих механізмів захисту прав людини.

Протоколом визначається також форма подачі скарги, її предмет, порядок надсилання, порядок розгляду скарги, порядок ухвалення рекомендацій та інших процедурних аспектів у реалізації права на колективне оскарження. Відповідно можна прослідкувати за дотриманням принципу правової

визначеності, який є складовою верховенства права та згідно з яким кожна особа повинна мати чітке уявлення про свої права та обов'язки, а також про те, як ці права можуть бути реалізовані.

Варто погодитися із тезою про те, що «колективне провадження має важливу перевагу над системою звітності – його оперативність. Якщо розгляд у рамках системи звітності може тривати роками, перш ніж будуть застосовані санкції чи уряди вживатимуть заходів, у випадку колективного провадження рішення Європейського комітету з соціальних прав (ЄКСП) зазвичай ухвалюється в середньому протягом одного року або максимум 18 місяців» [9, с. 11].

До інших переваг системи колективного оскарження належать факт відсутності строку на звернення зі скаргою; порівняно зі зверненням до ЄСПЛ не вимагається вичерпання національних засобів правового захисту (дотримання принципу субсидіарності); на допустимість скарги не впливає факт наявності того ж предмету скарги (або ж розгляд предмету скарги в межах періодичних звітностей держав-членів), а розгляд декількох ідентичних скарг може бути об'єднано та ін. З метою детальнішого вивчення переваг системи колективного оскарження варто порівняти процедуру їх розгляду, визначену частиною «VIII: процедура колективних скарг» [10] Правил Європейського комітету соціальних прав (далі – Правила).

Вказане підкреслює унікальність системи колективного оскарження, адже звернення до ЄСПЛ, звернення з конституційною скаргою до Конституційного суду України чи будь-якого національного органу судового захисту прав людини вимагає обов'язкового дотримання вищевказаних положень.

Незважаючи на існування окремих відмінностей існують певні процедури, що свідчать схожість системи колективного оскарження до більшості судових процесів. Наприклад: передбачається право відводу члена Європейського комітету соціальних прав (далі – Комітет), який розглядає скаргу; визначаються стадії процесу (прийнятність скарг, розгляд по суті, невідкладні заходи англ. *immediate measures* (за сутністю схоже на заходи забезпечення); усні слухання та прийняття рішення по суті); визначено стадію виконання рішень (через моніторинг Комітету Міністрів за виконанням рекомендацій та заходів, що визначені рішенням Комітету, подання державою-відповідачем звіту про прогрес виконання рекомендацій) та ін.

Так само існує доповідач по справі (визначено правилом 27 Правил), який для кожної скарги призначається президентом Комітету з числа членів Комітету, він координує розгляд скарги, а також готує проекти рішень Комітету щодо прийнятності та обґрунтованості скарги. Розподіл функцій президента Комітету й визначення допо-

відача по справі вказує на певну процедурну автономію у даному квазісудовому органі, яка відповідає принципу незалежності, що є конституційним принципом організації і функціонування судів, а також професійної діяльності суддів (а в даному разі доповідача по справі).

Завершальним етапом процесу колективного оскарження є надання правової оцінки щодо того, чи порушуються положення Хартії практикою, яка оскаржується у скарзі, що оформлюється через складання Комітетом доповіді. У відповідності до ч. 2 ст. 8 Протоколу, «ця доповідь надсилається Комітету міністрів. Вона також надсилається організації, що подала скаргу, і Договірним Сторонам Хартії (994_300), які опубліковувати її не мають права. Вона надсилається Парламентській асамблеї та оприлюднюється одночасно із резолюцією, згаданою у статті 9, або не пізніше чотирьох місяців після її подання Комітету міністрів [8].

Частиною 1 ст. 9 Протоколу визначено, що «на основі доповіді Комітету незалежних експертів Комітет міністрів більшістю голосів представників, що голосують, ухвалює резолюцію. Якщо Комітет незалежних експертів доходить висновку, що Хартія (994_300) задовільним чином не застосовується, Комітет міністрів більшістю у дві третини голосів представників, що голосують, ухвалює рекомендацію відповідній Договірній Стороні. В обох випадках право голосувати мають тільки Договірні Сторони Хартії» [8].

Однак «зазвичай Комітет міністрів лише бере до відома звіт Комітету з соціальних прав, а також заяву уряду відповідної договірної держави. Потім у рамках наступного циклу звітування очікується, що уряд цієї держави проінформує про вжиті заходи» [11, с. 538].

Враховуючи, що Комітет міністрів «складається з міністрів закордонних справ кожної держави-члена або їх постійних дипломатичних представників у Страсбурзі» [12], то виходить, що остаточне рішення у системі колективного оскарження приймають не фахівці у галузі, а політики. Зазначене можна вважати ключовою відмінністю у прийнятті рішень між судовими органами та Комітетом.

Тим не менш хоча такі рішення Комітету не мають примусового характеру (декларативні), однак вони мають важливе конституційно-правове значення з огляду на те, що в рішеннях здійснюється офіційне тлумачення Хартії.

У п. 27 Рішення по суті від 08.09.2004 Комітет вказав: «соціальна хартія була задумана як інструмент захисту прав людини, що доповнює Європейську конвенцію з прав людини. Вона є «живим інструментом», що орієнтований на певні цінності, які її надихають: гідність, автономія, рівність та солідарність. Гарантовані права не є кінцевою метою самі по собі, а доповнюють права, закріплені в Європейській конвенції з прав людини» [13].

Відтак, хоча Хартія і не має частих текстових змін, однак тлумачення Комітетом через врахування зміни суспільних потреб та наявності нових викликів робить її «живим інструментом» захисту прав людини. Зазначене тлумачення підкреслює й дотримання принципу верховенства права, коли органи, що відповідають за захист прав людини, забезпечують точне тлумачення правових норм для їх належного застосування, що є основою правової визначеності.

За таких умов, в тому числі через високий рівень конкретизації її положень, Хартія здатна успішно зайняти одну із провідних ролей у забезпеченні та посиленні економічних, соціальних і культурних прав в Україні в разі ратифікації останньою Протоколу.

В Україні вже піднімалося питання ратифікації Протоколу, наприклад, Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики та праці своїм рішенням від 18.12.2013 затверджуючи «рекомендації учасників слухань у комітеті на тему: «Про хід виконання в Україні Європейської соціальної хартії (переглянутої)»» [14] відмічав про рекомендації розробити та подати на розгляд Верховної Ради України законодавчі пропозиції, зокрема, щодо ратифікації в цілому Хартії та Протоколу, однак такі пропозиції не були надані, а вказане питання майже не обговорювалося у парламенті.

Тим не менш в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення вказане питання набуває неабиякої актуальності. Так, виникла чимала кількість людей, які не мають належного досвіду або ж матеріальних благ щоб самостійно захищати свої права другого покоління через права першого покоління у ЄСПЛ, а тому система колективного оскарження якнайкраще може стати важливим новим інструментом для орієнтованого на права людини громадянського суспільства.

До прикладу, відмічаючи про гарантію права кожного працівника на здорове та безпечне робоче середовище в умовах воєнного стану, автори Звіту про оцінку потреб, розробленого в межах діяльності проекту Ради Європи «Розвиток соціальних прав людини як ключовий чинник сталої демократії в Україні» зазначають, що необхідним є «впровадження заходів з невідкладного захисту здоров'я та безпеки на робочому місці, як-от процедури евакуації та засоби індивідуального захисту» [15, с. 45].

В даному разі виключно механізм колективного оскарження дозволить системно підійти до таких питань, не обмежуючись окремими індивідуальними справами, що є особливо актуальним в умовах обмеженості ресурсів під час воєнного стану та відновлення. Так, система колективного оскарження дозволяє ефективно вирішувати комплексні соціальні проблеми забезпечуючи швидше реагування на порушення прав цілих соціальних груп.

Якщо вести мову про звернення до ЄСПЛ, то Україна тривалий час залишається лідером з країн відносно яких найбільше було звернень, однак в даному випадку (не зважаючи на низький поріг вимог до прийнятності скарг) не можна буде вести мову про можливу переваженість роботи Комітету через потенційні скарги відносно України адже наразі відсутня значна кількість скарг з урахуванням ратифікації Протоколу аж 16-тма державами. Загалом за весь період у базі даних «рішень Комітету» [16] в частині колективного оскарження станом на 10.12.2024 наявно всього лише 1016 рішень в тому числі з урахуванням окремих думок, рішень щодо прийнятності, рішень по суті та ін.

Навіть не зважаючи на факт того, що рішення Комітету є дещо декларативними, однак вони привертають неабияку увагу до існуючих ризиків порушення прав людини та роблять їх помітними для міжнародної спільноти, що деякою мірою можна порівняти із зовнішнім конституційним контролем.

Додатковим аргументом на користь ратифікації Протоколу виступає його популяризація на міжнародному рівні, яка в умовах перебування чималої кількості українських біженців (чи осіб, що перебувають під тимчасовим захистом) за кордоном, надасть їм додаткових гарантій захисту прав другого покоління. А чим більше країн ратифікують Протокол, тим швидше такий механізм захисту прав людини може стати стандартом серед держав-членів Ради Європи.

Висновки. На підставі вищевикладеного варто дійти висновку, що Україна має всі підстави для інтеграції описаного механізму у свою правову систему, забезпечивши його використання громадянським суспільством, що відповідає концепції конституційного розвитку демократичних інститутів і забезпечення участі громадян у захисті своїх прав. Вказане дозволить не лише краще дотримуватися соціальних стандартів і прав людини, але й сприяти довгостроковому демократичному розвитку та відновленню держави після закінчення воєнного стану.

Ратифікація Протоколу також посилила б міжнародний захист прав людини адже Комітет постійно звертається до позицій та рішень органів інших міжнародних інституцій, а також до висновків інших правозахисних механізмів і комітетів. Завдяки цьому підходу Комітет виконує роль каталізатора у багаторівневій системі захисту прав людини, сприяючи взаємодії між регіональними та універсальними механізмами захисту прав людини.

Крім того, запровадження цього механізму зміцнить демократичні інститути в Україні, сприятиме виконанню міжнародних зобов'язань держави у сфері соціальних прав, а також покращить імідж України на міжнародній арені. У перспективі, інтеграція системи колективного оскарження до правової системи України може стати важ-

ливим елементом у формуванні стійкої, соціально справедливої держави.

Література

1. Honouring of commitments entered into by member states when joining the Council of Europe. Resolution 1031 (1994). URL: <https://pace.coe.int/en/files/16442/html> (дата звернення: 12.12.2024).
2. Europäische Sozialcharta und Ratifizierungen. URL: <https://www.humanrights.ch/de/ipf/grundlagen/rechtsquellen-instrumente/europarat/sozialcharta/> (дата звернення: 12.12.2024).
3. Додатковий протокол до Європейської соціальної хартії, який передбачає систему колективного оскарження. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_807#top (дата звернення: 12.12.2024).
4. Європейська соціальна хартія (переглянута) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 12.12.2024).
5. Європейська соціальна хартія URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_300#top (дата звернення: 12.12.2024).
6. Додатковий протокол до Європейської соціальної хартії. 1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_332#Text (дата звернення: 12.12.2024).
7. Unterschriften und Ratifikationsstand des Vertrags 158. URL: <https://www.coe.int/de/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treatyid=158> (дата звернення: 12.12.2024).
8. Додатковий протокол до Європейської соціальної хартії, який передбачає систему колективного оскарження. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_807#top (дата звернення: 12.12.2024).
9. Bessere Verteidigung und Förderung von Gewerkschaftsrechten im öffentlichen Sektor. URL: https://www.epsu.org/sites/default/files/article/files/DE_ExecutiveSummary.pdf (дата звернення: 12.12.2024).
10. Rules, as amended on 11 September 2024. URL: <https://rm.coe.int/rules-rev-343-en/1680b2726c> (дата звернення: 12.12.2024).
11. Oliver Dörr, European Social Charter, in: Stefanie Schmahl/Marten Breuer (Hrsg.), The Council of Europe: Its Law and Policies, 2017, S. 507–541 URL: <https://global.oup.com/academic/product/the-council-of-europe-9780199672523?cc=us&lang=en&> (дата звернення: 12.12.2024).
12. Коротко про Раду Європи. Структура. URL: <https://www.coe.int/uk/web/about-us/structure> (дата звернення: 12.12.2024).
13. Decision on the merits: International Federation of Human Rights Leagues (FIDH) v. France, Collective Complaint No. 14/2003 URL: [https://hudoc.esc.coe.int/eng/#{sort%20: \[%20escpublicationdate%20descending%20\],%20escdidentifier%20: \[%20cc-14-2003-dmerits-en%20\]}](https://hudoc.esc.coe.int/eng/#{sort%20: [%20escpublicationdate%20descending%20],%20escdidentifier%20: [%20cc-14-2003-dmerits-en%20]}) (дата звернення: 12.12.2024).
14. Рекомендації учасників слухань у комітеті на тему: «Про хід виконання в Україні Європейської соціальної хартії (переглянутої)», 2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr021450-13#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
15. М. Смуш-Кулеша, А. Федорова, Б. Мойса. Соціальні права в Україні під час війни. Звіт про оцінку потреб. 2022. 64 с. URL: <https://rm.coe.int/needs-assessment-ua-2/1680a9b408> (дата звернення: 12.12.2024).
16. Decisions (complaints procedure) (1016) URL: [https://hudoc.esc.coe.int/eng/#{sort%20: \[%20escpublicationdate%20descending%20\],%20escdctype%20: \[%20DEC%20\]}](https://hudoc.esc.coe.int/eng/#{sort%20: [%20escpublicationdate%20descending%20],%20escdctype%20: [%20DEC%20]}) (дата звернення: 10.12.2024).